

Hannes Lundkvist och Per Apelmo

Att upptäcka det som inte går att fånga

– Ramar för ett estetiskt-etiskt förhållningssätt till pedagogik

Abstract

[English title: *To Discover That Which Can't Be Grasped – A Framework for an Aesthetic-Ethical Approach to Pedagogy*]

In this article, we examine the challenges that aesthetics and ethics poses for pedagogy. We introduce Lévinas' ethics and Rancière's aesthetics and discuss these ideas as well as relate them to a pedagogical application through Expressive Arts in the concept of "Skaparkväll" (Creative Evening). We conclude with a discussion of the pedagogical implications that follows from this philosophical perspective. Our conclusion is that this approach towards pedagogy (1) must assume equality-in-alterity, (2) must call for ethical subjecthood, and (3) must have tools for as well breaking with that which we take for granted as unceasingly continue on living in this process, without ever reaching an end.

Keywords

Aesthetics, Emmanuel Lévinas, Ethics, Expressive Arts, Jacques Rancière, Multimodal education, Philosophical pedagogy, Poststructural pedagogy.

Introduktion

I denna artikel undersöks förhållandet mellan estetik, etik och pedagogik genom en sammankoppling mellan Emmanuel Lévinas och Jacques Rancières respektive idéer. Vi menar att lärande har såväl en etisk som en estetisk dimension som saknar mätbara värden och som inte går att greppa genom empiriska undersökningar eller genom rent kunskapsförmedlande undervisning. Vi menar att dessa dimensioner är centrala för lärandeprocesser och bör uppmärksammas i pedagogik som forskningsområde. Syftet med denna artikel är att undersöka möjligheterna för ett estetiskt-etiskt förhållningssätt till pedagogik samt de utmaningar som följer. Vi ska försöka besvara frågan: Vilka är utmaningarna som estetiken och etiken ställer pedagogiken inför? Vi börjar med att redogöra för Lévinas och Rancières respektive idéer. Därefter diskuterar vi dessa idéer i relation till Expressive Arts (EXA)

Hannes Lundkvist, Göteborg, Sverige
e-mail: hannes.lundkvist@skola.kungälv.se

Per Apelmo, Värnamo, Sverige
e-mail: per@apelmointermodal.se

Studier i Pædagogisk Filosofi | <https://tidsskrift.dk/spf/index> | ISSN nr. 22449140

Årgang 7 | Nr. 2 | 2018 | side 21-35

som ett exempel på en estetisk-etisk pedagogisk verksamhet. Avslutningsvis kommer vi diskutera de implikationer som detta förhållningssätt torde ställa pedagogiska teorier och praktiker inför.

Ett flertal forskare har tidigare behandlat såväl Lévinas¹ som Rancière² i förhållande till pedagogik och Biesta³ har även sammankopplat dem. Det vi tillför till denna forskning är att tydligare sammankoppla begreppen *etik* (Lévinas) och *estetik* (Rancière). Med hjälp av dessa begrepp belyser vi en kompatibilitet mellan dessa tänkare som går att omsätta i ett estetisk-etiskt förhållningssätt till den pedagogiska verksamheten på ett sätt som inte gjorts i filosofisk pedagogik tidigare. Artikeln är ett bidrag till filosofisk pedagogik i det att den medverkar till att diskutera estetikens och etikens roll för pedagogikens egenart. När det filosofiska tänkandet i artikeln växer fram i växelverkan med en pågående praktik framträder något nytt och därmed också nya frågeställningar.

Etik och alteritet i Lévinas

Lévinas har sina rötter i fenomenologin och kan läsas som en reaktion mot Husserl och Heidegger. Hans första stora verk *Totality and Infinity*⁴ ter sig bitvis som en fenomenologisk beskrivning av mötet ansikte-mot-ansikte, hur mötet med den andres *ansikte* upprättar en etisk ansvarighet hos jaget; men som Kemp⁵ påpekar förenklar många uttolkare av Lévinas hans filosofi genom att fokusera för ensidigt på ansiktets roll. Även om fenomenologin utgör hans utgångspunkt – inte minst i hans filosofiskt viktigaste verk *Otherwise than Being*⁶ – är det dock inte just fenomenen som är det centrala i hans filosofi. I grunden

1 Gert J.J. Biesta, *Bortom lärandet. Demokratisk utbildning för en mänsklig framtid*, övers. Gunnar Sandin (Lund: Studentlitteratur, 2006); Gert J.J. Biesta, *God utbildning i mätningens tidevarv*, övers. Katarina Falk och Christian Thurban (Stockholm: Liber, 2011); Simon Ceder, "Cutting through Water: Towards a Posthuman Theory of Educational Relationality" (Doktorsavhandling, Lunds universitet, 2016); Anna Strhan, *Levinas, Subjectivity, Education. Towards an Ethics of Radical Responsibility* (West Sussex: Wiley-Blackwell); Sharon Todd, *Att lära av den Andre*, övers. Gunnar Sandin (Lund: Studentlitteratur, 2008).

2 Gert J.J. Biesta och Charles Bingham, *Jacques Rancière. Education, Truth, Emancipation* (London/New York: Continuum, 2010); Tyson E. Lewis, *The Aesthetics of Education. Theatre, Curiosity, and Politics in the Work of Jacques Rancière and Paolo Freire*. New York: Bloomsbury; Hannes Lundkvist, "Möjligheter för ett radikalt demokratiskt svenskämne: En dekonstruktion av svenskämnets didaktiska utgångspunkt," *Litteratur och språk* 11 (2016): 171–199; Jan Masschelein och Maarten Simons, red., *Rancière, Public Education and the Taming of Democracy* (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011); Johannes Rytzler, "Teaching as Attention Formation: A Relational Approach to Teaching and Attention" (Doktorsavhandling, Mälardalens högskola, 2017); Jason E. Smith och Annette Weisser, red., *Everything Is in Everything. Jacques Rancière between Intellectual Emancipation and Aesthetic Education* (Zürich: JRP Ringier, 2011); Carl Anders Säfström, *Jämlikhetens pedagogik* (Malmö: Gleerups, 2015).

3 Gert J.J. Biesta, *The Beautiful Risk of Education* (Boulder/London: Paradigm, 2014); Gert J.J. Biesta, *The Rediscovery of Teaching* (New York/Abingdon: Routledge, 2017).

4 Emmanuel Lévinas, *Totality and Infinity*, övers. Alphonso Lingis (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1999a).

5 Peter Kemp, *Lévinas – En introduktion*, övers. Rikard Hedenblad (Göteborg: Daidalos, 1992), 23.

6 Emmanuel Lévinas, *Otherwise than Being, or Beyond Essence*, övers. Alphonso Lingis (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1999b).

är hans filosofi snarare ett ifrågasättande av fenomenologin *inifrån*.⁷ Det filosofiskt intressanta i hans texter om existensen, tiden, ansiktet och språket är egentligen inte själva fenomenen i sig utan det som "stör" eller "överskrider" dem – ett slags fenomenologi bortom fenomenen, bortom perceptionen och varat.⁸ Detta "bortom-varat" kallar han för *det oändliga andra*, eller *an-arki*, vilket enkelt formulerat kan beskrivas som det som existerar före det ontologiska varat, före människans försanthållanden; det vill säga det som vi inte kan greppa, avgöra eller namnge utan att förenkla till någonting annat – till något som ryms i ett ontologiskt (eller fenomenologiskt) språk. Detta som föregår ontologin är ett *annat-än-varat* som skiljer varat från sig självt.⁹ Vi kommer för enkelhetens skull benämna detta annat-än-vara som *alteritet* i denna artikel. Människans cogito förvrider sina intryck av denna alteritet till att förstås som något bekant – till ett mer eller mindre våldsamt¹⁰ förenklat objekt som därmed blir enklare att greppa och tematisera. Vi försöker ofrånkomligen fånga alteriteten i en diskurs¹¹ – t.ex. genom att sätta ord på det eller på något annat sätt tematisera eller förstå det –, men vi lyckas aldrig fånga alteriteten diskursivt utan att göra om den till något bekant.

Alteriteten är således inte synonym med det vi i vardagligt tal benämner som en olikhet – i den meningen att vi alla har olika egenskaper och erfarenheter – eftersom alla dessa typer av olikheter är redan i sig reduceringar av alteriteten till något som går att greppa genom språket. Alteriteten är istället *det som inte går att fånga med språket* – det som är bortom språket – och som grundas i det faktum att du inte är jag.¹² Jag är ensam i mitt existerande hur lik jag än må vara en annan existens.¹³ Till skillnad från mer konventionella idéer om olikhet eller annanhet är jaget hos Lévinas i grunden oförmögen att finna "kärnan" – eller "essensen" – av sig själv eller andra, och är oförmögen att "hävda" sin alteritet eller "förstå" den andres alteritet. Alla dessa strävanden reducerar per definition alteriteten, enligt Lévinas. Det hör till alteriteten att den inte går att förstå – vi når aldrig en absolut sanning som går att konceptualisera eller greppa.

7 Jacques Derrida, *Writing and Difference*, övers. Alan Bass (London: Routledge, 2001), 131. Se Derridas essä "Violence and Metaphysics" för en utveckling av denna aspekt av Lévinas filosofi såväl som en kritik av paradoxen i att hans filosofi förutsätter den ontologi den ämnar kritisera.

8 Lévinas, *Otherwise than Being*; Ramona Rat, *Un-common Sociality. Thinking Sociality with Levinas* (Huddinge: Södertörn University, 2016), 62. Av denna anledning kan man se en förskjutning i hans filosofiska verk från hans tidiga mer fenomenologiska studier till hans senare studier som fokuserar mer på det som är bortom fenomenologin.

9 Lévinas, *Totality and Infinity*, 43; Lévinas, *Otherwise than Being*, 7.

10 *Våld*, för Lévinas, är att reducera alteriteten till något bekant eller att reducera den andre till en spegling av sig själv.

11 Lévinas, *Totality and Infinity*, 97–99. Detta är per definition vad en *diskurs* är för Lévinas: ett försök till "för-varande" av alteriteten genom en förenklad tematisering (genom t.ex. språket eller ansiktet).

12 Emmanuel Lévinas, *Tiden och den andre*, övers. Erik van der Heeg och Sven-Olov Wallenstein (Stockholm: Symposium, 1992), 32.

13 Emmanuel Lévinas, *Existence & Existents*, övers. Alphonso Lingis (Pittsburgh: Duquesne University Press, 2001), 85. Lévinas gör skillnad på verbet *existera* och substantivet *existens*. Allt som existerar leder till en existens; en händelse blir ett ting – ett blivande blir ett vara.

I mötet ansiktet mot ansikte ställs respektive "jag" inför denna alteritet och ställs på så sätt inför bristen på kontroll samt även, paradoxalt nog, jagets oundvikliga ansvar för den andre. I mötet med den andre förenklar vi den andre, vare sig vi vill det eller ej, genom att skapa en diskursiv förståelse av den – vi tematiserar den andre till att bli något för oss bekant. Vi konfronteras och utmanas således av vår förmåga – och vår drivkraft – att göra våld på den andre genom att reducera denne till en spegling av oss själva och vår egen diskurs. Mötet med alteriteten synliggör att den andres alteritet överskrider min diskursiva förståelse av den andre. Mötet synliggör således att den andre är i mitt våld och på så sätt synliggörs att jag är ansvarig för detta våld – för den andre – vare sig jag vill eller ej och vare sig denna ansvarighet leder till att jag faktiskt "tar ansvar" eller ej. Vi konfronteras med ett ansvar vi alltid haft då denna ansvarighet är inbyggd i själva vår existens.

Lévinas hävdar att denna relation mellan alteriteten och ansvarigheten är grunden för en etik. I motsats till vedertagna etik-begrepp är Lévinas etik det ständiga brott mot det bekanta som erkännandet av alteriteten framkallar. Etiken är ett svar på den ansvarighet vi ställs inför i mötet med alteriteten i den andra och oss själva. Det är här som *subjektiviteten* finns hos Lévinas: "The subject ... cannot be described on the basis of intentionality, representational activity, objectification, freedom and will [...] The subject arising in the passivity of unconditionality, in the expulsion outside of its being at home with itself, is undecidable"¹⁴. Lévinas idé om subjektet vänder på så sätt upp och ned på en konventionell förståelse av vad subjektivitet är: istället för att vara den som gör – som förstår, agerar och rationaliserar – är subjektet den som passivt underkastar sig den andres alteritet – den som *inte* förstår, *inte* agerar och som *inte* rationaliserar.¹⁵ Genom denna underkastelse gör sig subjektet radikalt mottagligt. Som Todd¹⁶ visar innebär denna typ av ansvarighet – denna underkastelse – *att inte göra våld på den andre genom att reducera dennes alteritet till något som speglar något redan bekant*. Detta skiljer sig på så sätt fundamentalt från en förståelse av ansvarighet som bygger på empati eller medkänsla. Slutligen, som en förlängning av denna ansvarighet menar Lévinas¹⁷ att *rättvisa* är upplevelsen att denna ansvarighet och därmed en ansvarsrelation även gäller *den tredje* – det vill säga andra människor vars alteritet jag inte ställts inför, bortom mitt möte med den andre.¹⁸

I Lévinas etik finns således ett slags rätt och fel: det etiskt rätta är att anta detta oändliga ansvar och det etiskt felaktiga är att ställas inför ansvarigheten men sedan försöka undkomma den. Det etiskt rätta kräver att jag om och om igen inte räds alteriteten utan

14 Lévinas, *Otherwise than Being*, 53, 139.

15 Emmanuel Lévinas, *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*, övers. Maria Gunnarsson Contassot (Stockholm: Symposion, 1993), 115.

16 Todd, *Att lära av den Andre*, 53.

17 Lévinas, *Otherwise than Being*, 150; Emmanuel Lévinas, *Alterity and Transcendence*, övers. Michael B. Smith (New York: Columbia University Press, 1999c), 101–102.

18 Se Per Apeldo, *EXA; Expressive Arts – Uttryckande konst. Tillämpning i skola och socialtjänst – teoretiska perspektiv och exempel* (Lund: Lunds universitet, 2009); Per Apeldo, Lena Larsson och Cecilia Gudmundsson, *Utvecklingsarbetet Fristadsbarn. Avslutande rapport 2004* (Eskilstuna: Eskilstuna kommun, 2004); Julia Romanowska, *Improving Leadership through the Power of Words and Music* (Doktorsavhandling, Karolinska Institutet, 2014).

”av-objektifierar” andra från mina objektifierande förståelser av dem.¹⁹ I en mer övergripande social och politisk mening möjliggör denna etik *förändring* i det att den kritiserar och motsätter sig all form av status quo, vare sig det handlar om vidmakthållande av bilden av mig själv som person, av andra eller av samhället jag lever i. Etiken blir i förlängningen ett motgift mot förgivettaganden och politisk och social fatalism.

Konst och estetik i Rancièrè

Lévinas skrev sällan om estetik och hans texter om konst är en aning snäva och motsägelsefulla. I hans essä ”Reality and Its Shadow”²⁰ proklamerar han att konsten aldrig kan fånga alteritet eftersom den skapar stumma bilder och begränsande tematiseringar i egenskap av att vara avslutad. Beträktaren av konsten kan däremot överskrida konstverkets mytologi och på så sätt återintroducera alteriteten genom att behandla den som icke avslutad.²¹ Med hjälp av Rancièrè hävdar vi att det finns en mer utvecklad och tillfredställande koppling att göra mellan Lévinas filosofiska idéer och estetik.

Som Althusserns kanske främsta *enfant terrible* vände sig Rancièrè mot sin läromästare i samband med 68-rörelsen.²² Han har sedan dess utarbetat en filosofi kring vad man skulle kunna kalla ”perceptionens politik”. Här utforskar han spänningen mellan å ena sidan det som går att uppfatta (och som uppfattas som oföränderligt) och å andra sidan de politiska händelser som synliggör det som uteslutits från det vi uppfattar (händelser som synliggör föränderligheten i *status quo*). Rancièrès främsta bidrag är att upprätta en ny koppling mellan demokrati och estetik till den grad att de kan sägas vara synonyma termer för att beskriva ett anti-hierarkiskt förhållningssätt till detta spänningsfält.²³ Vi kommer tydliggöra detta genom att fokusera på hans idé om estetik.

Till att börja med: vad är *konst*? Enligt Rancièrè²⁴ är konst *de facto* de objekt som vi kallar för konst. Konst kan varken vara något mer eller något mindre än så. Därav kan vår estetiska förståelse av konst riktas mot vilket objekt som helst som vi vill uppfatta som konst.

19 Cederberg har således rätt i att hävda Lévinas ”post-antihumanism”. Carl Cederberg, *Resaying the Human. Levinas beyond Humanism and Antihumanism* (Huddinge: Södertörns högskola, 2010), 177. Lévinas filosofi sällar sig till 1900-talets antihumanism i det att han hävdar att “[h]umanism måste fördömas eftersom den inte är tillräckligt human” (Lévinas, *Otherwise than Being*, 128, vår övers.). Men han går ett steg längre genom att formulera en humanism som utgår från den andre istället för den samme. Detta är en idé om mänsklighet som ”...möjligheten att bryta mot totaliteten” (Cederberg, *Resaying the Human*, 96, vår övers.). Detta skiljer sig från Biestas paradoxala läsning av Lévinas som antihumanist: Lévinas humanism bygger inte på fakta om människan som varelse, men undviker inte heller att ha en idé om vad mänsklighet är. Biesta, *Beyond Learning*, 15–16.

20 Emmanuel Lévinas, ”Reality and Its Shadow,” övers. Alphonso Lingis, i red. Sean Hand *The Levinas Reader* (West Sussex: Wiley-Blackwell, 1989), 130–143.

21 Gabriel Riera, *Intrigues. From Being to the Others* (New York: Fordham University Press, 2006), 125. Som Riera kommenterar är detta framför allt ett sätt för Lévinas att distansera sig själv från Heideggers texter om estetik, vilket blir tydligt i hans senare filosofiska skrifter.

22 Jacques Rancièrè, *Althusser's Lesson*, övers. Emiliano Battista (London/New York: Continuum, 2011a).

23 Lundkvist, ”Möjligheter,” 176–177.

24 Jacques Rancièrè, *The Future of the Image*, övers. Gregory Elliott (London/New York: Verso, 2008), 72.

Mer intressant är frågan: vad är *estetik*? Hos Rancière²⁵ förhåller sig estetiken till konst som autonom i bemärkelsen att vad den föreställer, säger eller betyder inte finns inneboende i verket självt, utan tvärt om är något vi läser in i verket, som uppstår i mötet mellan verket och betraktaren. För att använda ett förenklat exempel: ett fotografi av en ros är inte i denna mening en bild som nödvändigtvis visar en ros utan istället en bild som kan säga oändligt många saker och tematiseras på oändligt många sätt. Det är en bild i vilken det finns ett rött fält, ett grönt fält och en liten vit prick i det högra hörnet, till exempel. Det finns ingen hierarki i bilden – den vita pricken är inte mindre viktig än det stora röda fältet, utifrån ett estetiskt perspektiv. Varje tolkning av bilden är en handling som tematiserar och på så sätt överför en diskursiv förståelse på ett annars autonomt konstverk.

Vilka är fördelarna med att läsa konst på detta sätt? Rancière menar i enlighet med hans idé om demokrati att denna typ av läsning av konst bekräftar vår radikala jämlikhet: ingen av oss har tillgång till den korrekta tolkningen av ett konstverk eftersom något sådant inte finns.²⁶ Det är på detta sätt Rancières idé om *estetik* är anti-hierarkisk. Alla är vi jämlika i vår paradoxala strävan att söka efter sätt att greppa något som inte går att greppa. Det enda sättet att bekräfta denna jämlikhet genom konst är att ignorera hierarkiska diskurser som gör oss ojämlika baserat på diskursiv kunskap.

Ett estetiskt-etiskt förhållningssätt

För att tydliggöra kopplingen mellan Lévinas etik och Rancières *estetik* kan vi ta som exempel ett möte mellan ett du och ett jag i och genom ett konstverk. Till en början håller vi kanske med varandra om att konstverket är "fint" eftersom detta adjektiv stämmer överens med våra respektive tematiseringar av verket. Men förr eller senare bryts vår konsensus kring bilden. Förr eller senare upplever den ena något som den andra inte upplever. Det blir då tydligt att vad vi uppfattar och hur vi tolkar det vi uppfattar inrymmer sammanhang, men samtidigt utesluter någonting – det som utesluts är det som inte ryms i våra koncept och tematiseringar, det som inte ryms i vår uppfattning av världen. Detta som inte ryms är alteriteten. Jag förstår då att vi har två helt olika och unika perspektiv på världen – perspektiv som vi är ensamma om och som vi aldrig till fullo kan dela med oss av.²⁷ Vi är båda helt unika i våra existeranden, vilket gör oss jämlika. Våra uppfattningar kan aldrig helt sammanfalla med varandra, men de kan däremot ständigt konfrontera oss med det som uteslutits. Min förståelse och mina ord för vem du är blir otillräckliga. Jag blir varse om

25 Jacques Rancière, *The Politics of Aesthetics*, övers. Gabriel Rockhill (London/New York: Bloomsbury, 2013), 15–19. Rancière talar om konstens tre *regimer*. De två första regimerna, som vi inte ska fördjupa oss i eftersom Rancière distanserar sig från dem, är konstens *representativa* och *etiska* regimer. Den första regimen bedömer konst utifrån hur väl den imiterar något och den andra bedömer konst utifrån dess etiska och politiska implikationer och bidrag. Den tredje *estetiska* regimer är det vi här benämner som *estetik*.

26 Jacques Rancière, *Disagreement. Politics and Philosophy*, övers. Julie Rose (Minnesota: University of Minnesota Press, 1999); Rancière, *The Politics of Aesthetics*; Jacques Rancière, *Texter om politik och etik*, övers. Christina Kullberg, Jonas Magnusson, Sven-Olov Wallenstein och Kim West (Lund: Propexus, 2006).

27 Lévinas, *Etik och oändlighet*, 70.

att hur jag än väljer att relatera till dig eller beskriva dig förenklar jag det faktum att du existerar på ett helt annat sätt än jag. Du är någon jag aldrig till fullo kan dela mitt existerande med eller någon vars upplevelse jag aldrig till fullo kan få tag i.

En känsla av ansvar uppstår i det att jag inser att min förståelse av dig och mina beskrivningar av dig förminskar den oändliga skillnad som ligger i det faktum att vi existerar separat. Mitt ansvar för dig – ansvaret för hur jag relaterar till dig och förstår dig – blir påtagligt. Det blir tydligt att jag förminskar dig och ditt existerande när jag skapar en idé om vem du är. Jag gör våld på dig, med Lévinas ord. Känslan av ansvarighet tydliggör att jag oavsiktligt objektifierar dig – att jag gör dig till en idé eller ett koncept – och ansvaret ligger i att jag *kan* "av-objektifiera" vår relation genom att förhålla mig kritisk till dessa bilder av dig och vara öppen för alteriteten som jag ställs inför i mötet med dig. När jag förstår detta generaliserar insikten och jag förstår att detta även gäller alla andra människor, inklusive mig själv. Jag förstår att bilden jag har av mig själv är otillräcklig och begränsande, att den utesluter alteriteten, och jag förstår att detta även gäller varje människa jag passerar på stan. Jag är således ansvarig för alla och ingen kan ta detta ansvar ifrån mig. Ingen kan ta ansvar i mitt ställe. Etiken möjliggör i denna mening förändring och ställer ett krav på mig att anta ett ansvar att motsätta mig alla former av fatalistisk status quo. Genom att mötas i och genom konsten tydliggörs att våra bilder och förståelser av världen är otillräckliga och kontingenta och vi blir varse om att vi inte nödvändigtvis är helt utelämnade till dem. Vad som synliggörs här är inte endast vår oförmåga att helt och hållet begripa världen – *vi blir framför allt varse om vårt ständiga blivande och därmed vår kapacitet att påverka och förändra*.

I korthet hävdar vi därav detta: estetik bekräftar vår jämlikhet, men det som gör oss jämlika är den alteritet som Lévinas hela filosofi kretsar kring, det vill säga det faktum att ingen av oss kan greppa eller tematisera något eller någon utan att vårt cogito förvrider det till förenklade koncept. Det finns således ingen motsättning mellan Lévinas beskrivning av den asymmetriska relationen mellan jaget och den andre och Rancières idé om jämlikhet. När jag underkastar mig den andre synliggörs att varken jag eller du är *mästare* eftersom vi båda är *sökare* i Rancières mening – paradoxalt uttryckt är vi lika ojämlika inför varandra. Därför hävdar vi att konst, utifrån Rancières idé om estetik, bär en potential att provocera fram eller skapa förutsättningar för ett möte med alteritet. Vi kommer att utveckla denna tes mer genom att analysera ett pedagogiskt arbete i och genom Expressive Arts.

Expressive Arts och "Skaparkväll"

Expressive Arts (EXA) växte fram i USA under 1970-talet och etablerades i de nordiska länderna i slutet av 1980-talet.²⁸ EXA finns representerat med utbildningsinstitut på flera

28 Paolo J. Knill, Helen Neinhaus Barba och Margo N. Fuchs, *Minstrels of Soul. Intermodal Expressive Therapy* (Toronto: Palmerstone Press, 1993); Stephen K. Levine och Ellen G. Levine, red., *Foundations of Expressive Arts Therapy. Theoretical and Clinical Perspectives* (London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publ.); Shaun McNiff, *The Arts and Psychotherapy* (Springfield: Charles C. Thomas, 1981); Shaun McNiff, *Creating with Others. The Practice of Imagination*

platser i Europa med ett centrum för utveckling och utbildning vid European Graduate School. I Norden domineras EXA av en psykoterapeutisk inriktning som benämns Expressive Arts Therapy, men även en pedagogisk tillämpning som benämns Expressive Arts Education samt Expressive Arts Coaching and Consultation är under framväxt i Sverige och Norge.²⁹ En pedagogisk tillämpning växte fram vid Centrum för välfärdsforskning vid Mälardalens högskola i Eskilstuna 1992–1998 och riktades mot skola och socialtjänst.³⁰ Detta arbete vidgades till fler pedagogiska tillämpningar i arbetet med barn och ungdomar i behov av särskilt stöd och stimulans, i handledning och stöd för personal samt i undervisning inom socionomprogrammet vid Mälardalens högskola.

EXA utgår från insikten att människan involveras i sin helhet – med alla sinnen, hela sitt känsloliv och sitt intellekt – i skapandeprocesser i ett sökande efter uttryck.³¹ Deltagarna kommunicerar genom expressiva estetiska uttrycksformer, inklusive det vardagliga samtalet, och arbetar med övergångar mellan dessa olika uttrycksformer. Leken är central i EXA och uttrycks intermodalt³² med ett fokus på kroppens kommunikativa förmåga i syfte att integrera implicit och explicit kunskap.³³ Deltagarna (inklusive processledaren) möter samtidigt sig själv och andra, ansikte mot ansikte samt via de konstnärliga uttrycken. Utifrån Apelmo, Tedenljung och Lundkvist³⁴ kan vi summera EXA som ett sätt att bearbeta existentiella frågor och erfarenheter intersubjektivt genom intermodala tillvägagångssätt i syfte att möjliggöra konstruktiv förändring. Med andra ord (1) fokuserar EXA på reflektioner kring det som är meningsfullt och de erfarenheter i våra liv som är existentiellt laddade, och (2) arbetar med dessa genom flera typer av (konstnärliga) kommunikativa uttryckssätt simultant eller i följd. (3) Arbetet är situerat i en intersubjektiv kontext, det vill säga i en

in Life, Art & The Workplace (Boston: Shambhala, 2003); Natalie Rogers, *The Creative Connection. Expressive Arts as Healing* (Palo Alto: Science and Behavior Books, 1993); Natalie Rogers, *The Creative Connection for Groups: Person-Centered Expressive Arts for Healing and Social Change* (Palo Alto: Science and Behavior Books).

29 Se Levine och Levine, *Foundations of Expressive Arts Therapy*, och McNiff, *The Arts of Psychotherapy*, för en psykoterapeutisk tillämpning. Se Anne Davidson och Dale Schwarz, *Facilitative Coaching: A Toolkit for Expanding Your Repertoire and Achieving Lasting Results* (San Francisco: Pfeiffer, 2008), Gareth Morgan, *Imaginization. New Minds for Seeing, Organizing and Managing* (San Francisco: Sage, 1993) och Romanowska, *Improving Leadership*, för närliggande exempel på pedagogisk tillämpning. Se Melinda Ashley Meyer DeMott, "Repatriation and Testimony. Expressive Arts Therapy. A Phenomenological Study of Bosnian War Refugees with Focus on Returning Home, Testimony and Film" (Doktorsavhandling, European Graduate School, 2007) och Melinda Ashley Meyer DeMott, *Expressive Arts (EXA) för nyanlända ensamkommande minderåriga pojkar 15–18 år vid ankomst/transmittmottag (2008–2014). Expressive Arts in Transition (EXIT)* (Oslo: Norwegian Centre for Violence and Traumatic Stress Studies, 2015) för exempel på en överlappning av psykoterapeutisk och pedagogisk tillämpning.

30 Se Per Apelmo, red., *Uttryckande konstterapi – en presentation, med exempel på tillämpningar* (Eskilstuna: Mälardalens högskola, 1996); Apelmo, *Expressive Arts*; Apelmo, Larsson och Gudmundsson, *Utvecklingsarbetet Fristadsbarn*.

31 Knill, Neinhaus Barba och Fuchs, *Minstrels of Soul*; McNiff, *Creating with Others*.

32 *Intermodalitet* är en term för en överlappande användning av flera typer av uttryckssätt (kropp/rörelse, bild/skulptur, poesi/myt och saga, drama/iscensättning, samtal/samhandling etc.).

33 Daniel Stern, *Ögonblickets psykologi*, övers. Gun Zetterström (Stockholm: Natur & Kultur, 2005), 125.

34 Per Apelmo, Dan Tedenljung och Hannes Lundkvist, "Subjektifierande högskolepedagogik," i red. Eva Ärlemalm-Hagsér och Marie Öhman, *Högskolepedagogisk utveckling i teori och praktik* (Västerås: Mälardalens högskola, 2018): 48–62.

kontext vari deltagarna kan interagera *som subjekt*, för att kollektivt kunna (4) möjliggöra förändrande ögonblick som i sin tur kan leda till (re)konstruktivt förändringsarbete.³⁵ Vi menar att det pedagogiska förhållningssätt som ligger till grund för EXA är estetisk-etiskt i den utsträckning vi beskrivit ovan utifrån Lévinas och Rancière, även om denna koppling inte gjorts explicit inom EXA tidigare.

I vår beskrivning av EXA utgår vi från ett arbete som vi själva lett och deltagit i som kallas "Skaparkväll" och som bygger på EXA i enlighet med presentationen ovan.³⁶ "Skaparkväll" bedrevs i Svenska kyrkans regi i Eskilstuna under 10 år tid och belönades med Eskilstuna kommuns folkhälsopris 2012. Det är ett koncept som formats utifrån EXA och som samlade människor från olika delar av samhället och med olika typer av livserfarenheter. Inga krav ställdes på föranmälan eller kontinuerligt deltagande. Under kvällarna deltog mellan tio och trettio deltagare och gruppen präglades av heterogenitet vad gäller ålder, tro, etnicitet, yrkesgrupp, samhällliga och personliga problem och olika grad av utsatthet och/eller yrkesmässig förankring och position i samhället. Vikten av detta breda spektrum av samlad erfarenhet kan inte nog betonas.

"Skaparkväll" var i detta sammanhang ett intermodalt koncept i enlighet med EXA och innehöll musik, bildkonst, kroppsliga uttrycksformer, verbalt och skrivet språk, poesi etc. Kvällarnas huvudsakliga fokus var uttryck genom bildarbete. Enkelt sammanfattad kan formen för "Skaparkvällarna" beskrivas på följande sätt: deltagarna leddes genom en längre intermodal introduktion och målade därefter fritt utan några regler eller traditionella konstnärliga riktlinjer att förhålla sig till, under 10–60 min. De informerades om att vad de än fäste på pappret så blev det "rätt" i den meningen att det var deras unika uttryck där och då. Efter bildarbetet kom ett moment av delande. Deltagarna visade sina respektive verk för varandra i grupper om 4–5 personer. En efter en berättade varje konstnär vad hen ville få sagt som svar på frågorna "Vad berättar bilden?" och "Vad berättar bilden om dig och ditt liv?". Övriga deltagare i den mindre fick därefter kommentera eller ställa frågor, men uppmanades att inte värdera eller bedöma verket i traditionell mening. Grundtanken var att alla kommentarer och frågor speglade livserfarenheter hos den som kommenterade eller frågade. Övriga deltagare uppmanades därefter att göra konstnärens bild till sin och dela erfarenheter som trädde fram genom att tänka "Om jag hade målat denna bild hade bilden berättat följande om mig och mitt liv". Samtliga deltagare fick på detta sätt uppmärksamhet riktad till sin bild i ungefär 3 minuter var. Dessa reflektioner och samtal blev ofta nära och personliga. Kvällen avslutades med ett sammanfattande delande i hel-

35 Notera att vi här talar om "subjekt" i Lévinas mening, det vill säga ett subjekt som underordnar sig alteriteteten.

36 Se Per Apelmo, *Utvecklingsarbetet SKAPA. Slutrapport* (Eskilstuna: Eskilstuna församling, 2012a); Per Apelmo, red., *SKAPA berättelser. Fördjupning – uppslagsverk. Bilaga till Utvecklingsarbetet SKAPA. Slutrapport. Expressive Arts i möte med Svenska kyrkans tradition* (Eskilstuna: Eskilstuna församling, 2012b); Apelmo, Tedenljung och Lundkvist, "Subjektifierande högskolepedagogik"; Börje Forsgård, *Kommunikation med mig själv och andra – genom den egna skapade bilden* (Diplomuppsats, Svenska institutet för Uttryckande Konstterapi, 2016). Vår beskrivning och våra exempel baseras på dessa tidigare arbeten om "Skaparkväll".

grupp där varje deltagare klev fram inför gruppen och visade upp sin bild samt, i vissa fall, kommenterade bilden med ord, rörelse, ljud t.ex.

Det finns några aspekter som framträder i "Skaparkväll" som synliggör det estetisk-etiska förhållningssättet som vi menar präglar EXA. I arbetsprocessen stannade deltagarna upp och erkände bilderna, såväl i sin helhet som i dess tillsynes obetydliga detaljer, som något de annars kanske inte skulle: som konstverk. De noterade och uppmärksammade detaljer som de tidigare inte uppmärksammat och gav dem sin fokus för en stund. De tillät och uppmanade varandra till olika tolkningar av och perspektiv på konstverken, olika sätt att förstå konst som ignorerade strikta tolkningsregler. De blev bekräftade som *sökare* och inte som *mästare*.³⁷ Det var ett sökande efter sätt att uttrycka sig själva utanför sina vardagliga språk – genom metaforer, icke-verbala språk etc. En tidigare deltagare, intervjuad av Forsgård,³⁸ liknade arbetsprocessen med leken, vari ett objekt lekfullt presenteras på ett nytt sätt – som ett konstverk. Samma person berättade om hur hen uppmärksammade tomheten i konsten mer och mer under processen. Med "tomheten", eller det som uppfattas som "ingenting", syftade hen till de "omålade" delarna av en målning eller tomrummet som påverkar akustiken i ett rum.

I grova drag stämmer detta förhållningssätt överens med estetikbegreppet som beskrivits tidigare. Först erkänns det som uppfattas som oväsentligt eller "icke-konst" i en diskursiv mening som ej avslutade konstverk, sedan bekräftas åskådarnas jämlikhet genom ett estetiskt förhållningssätt till konstverket. Genom att ignorera hegemoniska tolkningsdiskurser bekräftas alla åskådare som jämlikar i det att alla är sökare – ingen kan åta sig rollen som mästare.³⁹ Det ligger i människans vara att utveckla diskursiva normer som begränsar och det kommer således alltid bildas nya normer i arbeten såsom detta. Estetik måste därför alltid ignorera dessa normer för att inte hamna i att enbart reproducera en diskurs. Med andra ord är utmaningen att hålla sig vaksamt och aldrig sluta störa hierarkiska diskurser genom estetiken. Med Lévinas ord: för att kunna möta det oändligt andra måste vi hålla oss etiska i bemärkelsen att genom det oändligt andra ifrågasätta diskursen – det bekanta, tematiseringen, våra kognitiva koncept etc. – även om vi aldrig kan ställa oss helt utanför diskursen.

Arbetsprocessen i "Skaparkväll" präglades även av ett delande av personliga erfarenheter, tankar och känslor genom delandet av bilder inför varandra. Denna erfarenhet av delandet var ibland förknippad med en känsla av exponering, överraskning och känslomässig smärta, men långsiktigt förknippar de flesta av deltagarna detta med en upplevelse av personlig utveckling och empowerment. Det finns ett *trauma* i etiken: genom att möta alteritet rubbas vi i vårt varande, eftersom det de-konstruerar vår tematisering av varat – det diskvalificerar våra beskrivningar av andra, oss själva och vrar de-konstruerar vår upp-

37 Jacques Rancière, *Den okunnige läraren. Fem lektioner om intellektuell frigörelse*, övers. Kim West (Göteborg: Glänta, 2011b), 27, 37.

38 Forsgård, "Kommunikation," 38.

39 Jacques Rancière, *The Emancipated Spectator*, övers. Gregory Elliott (London/New York: Verso, 2009), 13.

fattning av varat – det diskvalificerar våra beskrivningar av andra, oss själva och vinte har åra intryck; men samtidig paradoxalt nog frigör det oss från dessa beskrivningars snävhet och begränsningar. Det konfronterar oss med an-arkins obekväma och ibland obehagliga frihet.

En deltagare i Forsgårds⁴⁰ intervju beskrev det som en process att lära känna sig själv och lära sig att acceptera, tycka om och stå upp för sig själv och för den man egentligen är, trots sina brister. En annan beskrev även det som en process där man försöker uttrycka något nytt som man inte har de rätta orden för. En deltagare beskrev hur hen uttryckte sig på ett sätt som (utifrån sett) skiljde sig avsevärt från hens vardagliga persona. Med Lévinas kan vi dock inte tala om "det sanna jaget" eller "individens essens". Däremot kan alteriteten synliggöra vår oförmåga att leva upp till diskursen vi har av oss själva och av den andre och vi kan därmed förhålla oss ödmjukt inför denna otillräcklighet. Mötet med alteriteten gör oss således inte till mästare i bemärkelsen att vi lär oss sanningen om oss själva utan den gör oss snarare till ödmjuka sökare.

Etikens process är en dekonstruktion av en diskurs, och den oundvikliga anti-etiska processen är därefter rekonstruktionen av denna diskurs i någon bemärkelse. Med andra ord når du aldrig kärnan av dig själv, men vad du når är en rekonstruktion av din tematisering av dig själv. Detta betyder att etiken aldrig tar dig till ett definitivt slut på en utvecklande och stärkande process: etik är ett *oändligt* ansvar, på grund av *det oändliga andra*. Empowerment är i denna mening en rekonstruktion efter etisk dekonstruktion. Denna empowerment är dock inte en enkom individuell process utan präglas nödvändigtvis av ansvarighet och rättvisa, i Lévinas bemärkelse. Det är en central aspekt av EXA och dess estetisk-etiska karaktär att förändringsprocessen är av kollektiv och samhällelig karaktär. Arbetet är inte individualistiskt utan *intersubjektivt* i Lévinas mening att det går från varat till rättvisan. Det är endast i mötet med den andres alteritet som jagets etiska ansvarighet för den tredje kan synliggöras. Med andra ord är det etiska subjektet förbundet med ett kollektiv och leder till rättvisans problem.⁴¹

Vi kan se att ett arbete som detta rör vid en grundläggande paradox i tillvaron: å ena sidan är det nödvändigt att ständigt och pågående ta ställning eftersom det ger oss ramar och riktlinjer för vår vårt handlande både på en personlig och på en samhällelig nivå; å andra sidan är vetskapen om den kontingenta karaktär som präglar dessa ställningstaganden och försanthållanden också nödvändig. Det man håller för sant eller står för, i detta fall som deltagare eller pedagogisk ledare, utmanas ständigt av alteriteten. Därtill uppstår möten som gör att vi kommer närmare varandra utan att förminska alteriteten när vi delar livserfarenheter av olika slag i intersubjektivitet under en längre tidsperiod.

Detta arbetssätt förespråkar därmed inte någon form av relativism, i vilken alla sanningskonstruktioner ses som jämlika och där alla anses har rätt att proklamera sina sanningar på jämlika villkor utan att bli ifrågasatta. Denna relativistiska diskurs är precis det som

40 Forsgård, "Kommunikation," 29.

41 Lévinas, *Alterity and Transcendence*, 101–102.

Lévinas och Rancière ifrågasätter eftersom de hävdar att inga konstruktioner är förmögna att fånga en absolut sanning. Lévinas och Rancière förespråkar inte *alla* utan *ingen* form av konstruktion – de förespråkar alteriteten, det vill säga det som är bortom våra konstruktioner. Vi är jämlikar i det att vi alla är oförmögna att till fullo greppa verkligheten. Eftersom alteriteten är den aspekt av vårt existerande som undflyr våra konstruktioner är den också den mest "sanna" aspekten av vårt existerande.⁴² ⁴³ Att värdesätta alteriteten är således motsatsen till relativism i och med att det förutsätter ett ständigt ifrågasättande av varat – av det "sanna" – i en pågående intersubjektiv relation till den andre. I Expressive Arts skapas ramar för ett arbete vari alteriteten får ett större utrymme och där estetiken och etiken är avgörande, vilket synliggjordes i "Skaparkväll".

Estetik, etik och pedagogik – diskussion och konklusion

Vilka är då de utmaningar som estetiken och etiken ställer pedagogiken inför? För det första måste vi erkänna att en estetisk och etisk dimension är oundviklig i pedagogik vare sig vi vill det eller inte. Det kommer alltid att finnas alteritet som "stör" diskursen i alla pedagogiska sammanhang och denna aspekt motsätter sig diskursiv kunskap, inte minst i utbildning.⁴⁴ Detta betyder inte att diskursiv kunskap alltid är negativ, utan att etiken per automatik utmanar den. Alteritetens uttryck kan förstås eller hanteras som oönskade fel eller störande moment som behöver motarbetas eller kvävas. Istället hävdar vi att alteriteten och dess konsekvenser borde hanteras som potentiella källor för subjektivering, i det avseendet att det kan mana deltagarna att agera som etiska subjekt i intersubjektivitet. Med andra ord behöver det synliggöras för deltagarna hur alteriteten ställer oss inför vår ansvarighet och möjliggör i förlängningen att vi ställs inför vad Lévinas benämner som rättvisa, det vill säga ansvaret för den alteritet vi inte ställs inför utan bara kan anta. På så sätt har denna syn på pedagogik en "av-objektifierande" karaktär.

För det andra hävdar vi att EXA exemplifierar ett meningsfullt kommunikativt redskap i etisk subjektivering. Genom att använda flera kommunikativa uttryckssätt ges fler möjligheter att uppmärksamma alteritet. Det finns tre anledningar till detta: (1) du blir mer uppmärksam på de begränsningar som präglar tematisering som fenomen, (2) du begränsas inte av din förmåga till verbalisering av dina erfarenheter (oavsett hur utvecklad den är) eftersom du utmanas och uppmanas att uttrycka dig i och genom konstnärliga uttrycksformer, och (3) genom att uttrycka dig själv på andra sätt än du vanligtvis gör är chansen troligtvis mindre att du reproducerar en diskurs som du redan är väldigt bekant med. Detta betyder inte att intermodalitet uppmärksammar alteritet *per se*. Däremot hjälper

42 Enlig Lévinas hör sanningen till varat snarare än alteriteten eftersom sanning för honom är ett metafysiskt begrepp.

43 Alain Badiou, *Being and Event*, övers. Oliver Feltham (London/New York: Continuum, 2006). Se Badiou för ett sanningsbegrepp som varken är metafysiskt eller relativistiskt.

44 Lévinas, *Totality and Infinity*, 43.

intermodaliteten oss att skapa bättre förutsättningar för ett estetiskt-etiskt förhållningssätt till pedagogik.

Det förhållningssätt vi förespråkar, som vi valt att kalla *estetiskt-etiskt*, ställer således pedagogiken inför följande utmaningar:

- Den bör vara *estetiskt* orienterad i meningen att den genom konsten – i vid mening – verifierar vad vi kan benämna som *jämlikhet-i-alteritet* mellan deltagarna i verksamheten
- Den bör vara *etiskt* orienterad i meningen att den uppmanar till en subjektifierande kunskapsprocess, det vill säga en process där deltagaren ständigt synliggör den etiska ansvarighet som jämlikheten ställer henne/honom inför.
- Den bör vara *estetisk-etiskt* orienterad i meningen att den kräver två verktyg: ett verktyg (estetiken) som slår hål på den rådande diskursen och ett annat verktyg (etiken) som hjälper deltagaren att träda in i ett subjektskap och som därmed hjälper deltagaren att se att den pedagogiska processen är en ständigt aktuell process – en process utan slut.

Referenser

- Apelmo, Per, red., *Uttryckande konstterapi – en presentation, med exempel på tillämpningar*. Eskilstuna: Mälardalens högskola, 1996.
- , EXA; *Expressive Arts – Uttryckande konst. Tillämpning i skola och socialtjänst – teoretiska perspektiv och exempel*. Lund: Lunds universitet, 2009.
- , *Utvecklingsarbetet SKAPA. Slutrapport*. Eskilstuna: Eskilstuna församling, 2012a.
- , red., *SKAPA berättelser. Fördjupning – uppslagsverk. Bilaga till Utvecklingsarbetet SKAPA. Slutrapport. Expressive Arts i möte med Svenska kyrkans tradition*. Eskilstuna: Eskilstuna församling, 2012b.
- Apelmo, Per, Larsson, Lena och Gudmundsson, Cecilia, *Utvecklingsarbetet Fristadsbarn. Avslutande rapport 2004*. Eskilstuna: Eskilstuna kommun, 2004.
- Apelmo, Per, Tedenljung, Dan och Lundkvist, Hannes, "Subjektifierande högskolepedagogik." I *Högskolepedagogisk utveckling i teori och praktik*, redigerad av Eva Ärlemalm-Hagsér och Marie Öhman, 48–62. Västerås: Mälardalens högskola, 2018.
- Badiou, Alain, *Being and Event*. Översatt av Olver Feltham. London/New York: Continuum, 2006.
- Biesta, Gert J.J., *Bortom lärandet. Demokratisk utbildning för en mänsklig framtid*. Översatt av Gunnar Sandin. Lund: Studentlitteratur, 2006.
- , *God utbildning i mätningens tidevarv*. Översatt av Katarina Falk och Christian Thurban. Stockholm: Liber, 2011.
- , *The Beautiful Risk of Education*. Boulder/London: Paradigm, 2014.
- , *The Rediscovery of Teaching*. New York/Abingdon: Routledge, 2017.
- Biesta, Gert J.J. och Bingham, Charles, *Jacques Rancière. Education, Truth, Emancipation*. London/New York: Continuum, 2010.
- Ceder, Simon, "Cutting through Water: Towards a Posthuman Theory of Educational Relationality." Doktoravhandling, Lunds universitet, 2016.
- Cederberg, Carl, *Resaying the Human. Levinas beyond Humanism and Antihumanism*. Huddinge: Södertörns högskola, 2010.

- Davidson, Anne och Schwarz, Dale, *Facilitative Coaching. A Toolkit for Expanding Your Repertoire and Achieving Lasting Results*. San Francisco: Pfeiffer, 2008.
- Derrida, Jacques, *Writing and Difference*. Översatt av Alan Bass. London: Routledge, 2001.
- Forsgård, Börje, *Kommunikation med mig själv och andra – genom den egna skapade bilden*. Diplomuppsats, Svenska institutet för Uttryckande Konstterapi, 2016.
- Kemp, Peter, *Lévinas – En introduktion*. Översatt av Rikard Hedenblad. Göteborg: Daidalos, 1992.
- Knill, Paolo J., Neinhaus Barba, Helen och Fuchs, Margo N. *Minstrels of Soul: Intermodal Expressive Therapy*. Toronto: Palmerstone Press, 1993.
- Lévinas, Emmanuel, "Reality and Its Shadow." Översatt av Alphonso Lingis. I *The Levinas Reader* redigerad av Sean Hand, 130–143. West Sussex: Wiley-Blackwell, 1989.
- , *Tiden och den andre*. Översatt av Erik van der Heeg och Sven-Olov Wallenstein. Stockholm: Symposium, 1992.
- , *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*. Översatt av Maria Gunnarsson Contassot. Stockholm: Symposium, 1993.
- , *Totality and Infinity*. Översatt av Alphonso Lingis. Pittsburgh: Duquesne University Press, 1999a.
- , *Otherwise than Being, or Beyond Essence*. Översatt av Alphonso Lingis. Pittsburgh: Duquesne University Press, 1999b.
- , *Alterity and Transcendence*. Översatt av Michael B. Smith. New York: Columbia University Press, 1999c.
- , *Existence & Existents*. Översatt av Alphonso Lingis. Pittsburgh: Duquesne University Press, 2001.
- Levine, Ellen G. och Levine, Stephen K., red., *Foundations of Expressive Arts Therapy. Theoretical and Clinical Perspectives*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publ., 1999.
- Lewis, Tyson E., *The Aesthetics of Education. Theatre, Curiosity, and Politics in the Work of Jacques Rancière and Paulo Freire*. New York: Bloomsbury, 2012.
- Lundkvist, Hannes, "Möjligheter för ett radikalt demokratiskt svenskämne: En dekonstruktion av svenskämnets didaktiska utgångspunkt." *Litteratur och språk* 11 (2016): 171–199
- Masschelein, Jan & Simons, Maarten, red., *Rancière, Public Education and the Taming of Democracy*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011.
- McNiff, Shaun, *The Arts and Psychotherapy*. Springfield: Charles C. Thomas, 1981.
- , *Creating with Others – the Practice of Imagination in Life, Art and the Workplace*. Boston: Shambhala, 2003.
- Meyer Demott, Melinda Ashley, "Repatriation and Testimony. Expressive Arts Therapy. A Phenomenological Study of Bosnian War Refugees with Focus on Returning Home, Testimony and Film." Doktorsavhandling. Oslo: European Graduate School, 2007.
- , *Expressive Arts (EXA) för nyanlända ensamkommande minderåriga pojkar 15–18 år vid ankomst/transittmottag (2008–2014)*. *Expressive Arts in Transition (EXIT)*. Oslo: Norwegian Centre for Violence and Traumatic Stress Studies, 2015.
- Morgan, Gareth, *Imaginization. New Mindsets for Seeing, Organizing and Managing*. San Francisco: Sage, 1993.
- Rancière, Jacques, *Disagreement. Politics and Philosophy*. Översatt av Julie Rose. Minnesota: University of Minnesota Press, 1999.
- , *Texter om politik och estetik*. Översatt av Christina Kullberg, Jonas Magnusson, Sven-Olov Wallenstein och Kim West, Lund: Propexus, 2006.
- , *The Future of the Image*. Översatt av Gregory Elliot. London/New York: Verso, 2008.
- , *The Emancipated Spectator*. Översatt av Gregory Elliot. London/New York: Verso, 2009.
- , *Althusser's Lesson*. Översatt av Emilliano Battista. London/New York: Continuum, 2011a.
- , *Den okunnige läraren. Fem lektioner om intellektuell frigörelse*. Översatt av Kim West. Göteborg: Glänta, 2011b.

- , *The Politics of Aesthetics*. Översatt av Gabriel Rockhill. London/New York: Bloomsbury, 2013.
- Rat, Ramona, *Un-common Sociality. Thinking Sociality with Levinas*. Huddinge: Södertörn University, 2016.
- Riera, Gabriel, *Intrigues. From Being to the Other*. New York: Fordham University Press, 2006.
- Rogers, Natalie *The Creative Connection. Expressive Arts as Healing*. Palo Alto: Science and Behavior Books, 1993.
- , *The Creative Connection for Groups. Person-Centered Expressive Arts for Healing and Social Change*. Palo Alto: Science & Behavior Books, 2011.
- Romanowska, Julia, "Improving Leadership Through the Power of Words and Music." Doktorsavhandling, Karolinska Institutet, 2014.
- Rytzler, Johannes, "Teaching as Attention Formation: A Relational Approach to Teaching and Attention." Doktorsavhandling, Mälardalens högskola, 2017.
- Smith, Jason E. och Weisser, Annette, red., *Everything Is in Everything. Jacques Rancière between Intellectual Emancipation and Aesthetic Education*. Zürich: JRP Ringier, 2011.
- Stern, Daniel, *Ögonblickets psykologi*. Översatt av Gunn Zetterström. Stockholm: Natur & Kultur, 2005.
- Strhan, Anna, *Levinas, Subjectivity, Education. Towards an Ethics of Radical Responsibility*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012.
- Säfström, Carl Anders, *Jämlikhetens pedagogik*. Malmö: Gleerups, 2015.
- Todd, Sharon, *Att lära av den Andre*. Översatt av Gunnar Sandin. Lund: Studentlitteratur, 2008.